

II. Karabağ Savaşı'nda Türkiye'nin Jeostratejik Rolü: Karasal Mekanda Devlet Düzeyinde Etki Analizi

Turkey's Geostrategic Role in the Karabakh War II: State-Level Impact Analysis in Terrestrial Place

Mustafa ÖZVEREN¹

Geliş Tarihi (Received): 16.03.2024

Kabul Tarihi (Accepted): 20.06.2024

Yayın Tarihi (Published): 31.07.2024

Öz: Stratejinin coğrafi boyutu, ulusal çıkarların korunması açısından belirli değişkenlere sahiptir. Bu değişkenler, jeostratejinin analizi için kategorizasyon imkanı sunmaktadır. Bu çalışma, Türkiye'nin II. Karabağ Savaşı'ndaki jeostratejik rolünü analiz etmeyi amaçlamaktadır. Bu doğrultuda karasal mekan niteliği ve devlet düzeyinde etki kapasitesi kategorizasyonu çerçevesinde bir inceleme gerçekleştirilmektedir. Çalışma, nitel yöntemle analitik bir genellemeyi hedeflemektedir. Jeostratejinin teorik ve kavramsal altyapısı üzerine örnek olayın bu altyapıdaki yeri sorgulanmaktadır. Karabağ sorunu temelde Azerbaycan ve Ermenistan arasında yaşanan bir sorun olsa dahi bölgesel etkileri bakımından Türkiye için önemli sonuçlar doğurmaktadır. Bu nedenle çalışma, akademik ve siyasi perspektifin keskinleştirilmesiyle belirgin sınırlar çizilmesine katkı sunmayı hedeflemektedir. Bu ışıkta Türkiye'nin II. Karabağ Savaşı'ndaki jeostratejik rolü; kara savaşını etkileyen stratejik hamleler, enerji kaynakları ve erişim güzergahları, ticaret hacmi ve rotaları, coğrafi açıdan stratejik noktalar ve sınır komşuları kategorizasyonu ile analiz edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Jeostrateji, II. Karabağ Savaşı, Türkiye, Kara Savaşı, Enerji.

&

Abstract: The geographical dimension of the strategy has certain variables in terms of protecting national interests. These variables offer the possibility of categorization for the analysis of geostrategy. This study aims to analyze Turkey's geostrategic role in the Karabakh War II. To this end, an analysis is carried out within the framework of the categorization of territorial spatial quality and state-level influence capacity. The study aims at an analytical generalization through qualitative methodology. On the theoretical and conceptual background of geostrategy, the place of the case study in this background is questioned. Even though the Karabakh conflict is basically a problem between Azerbaijan and Armenia, it has important consequences for Turkey in terms of its regional effects. Therefore, the study aims to contribute to sharpening academic and political perspectives and drawing clear boundaries. In this light, Turkey's geostrategic role in Karabakh War II is analyzed through the categorization of strategic moves affecting the land war, energy resources and access routes, trade volume and routes, geographically strategic points and border neighbors.

Keywords: Geostrategy, Karabakh War II, Türkiye, Land War, Energy.

Atıf/Cite as: Özveren, M. (2024). II. Karabağ Savaşı'nda Türkiye'nin Jeostratejik Rolü: Karasal Mekanda Devlet Düzeyinde Etki Analizi. *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, 24(2), 658-671. doi: 10.11616/asbi.1453958

İntihal-Plagiarizm/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/asbi/policy>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University, Since 2000 – Bolu

¹ Öğr. Gör., Mustafa Özveren, Gebze Teknik Üniversitesi, mozveren@gtu.edu.tr. (Sorumlu Yazar)

1. Giriş

Strateji, savaşın icrasını savaşı bitirme amacıyla sürdürmelidir. Tarih, böylesi bir tutum sergileyenleri ödüllendirmiş ve en ünlü stratejistlerin övgüleriyle donatmıştır.² Dolayısıyla stratejik bakış, gözlerini yalnızca savaş zamanına değil savaş sonrasındaki barış dönemine de uzatır (Gyorgy, 1943: 347-348). Bu çalışma, Türkiye'nin II. Karabağ Savaşı'ndaki stratejik bakışını coğrafya temelinde incelemeyi amaçlamaktadır. Stratejik bakışın coğrafya temelinde incelenmesi ve ulusal çıkarların savaş zamanı ve sonrasındaki barış zamanına göre coğrafi unsurlar eşliğinde dizayn edilmesi jeostrateji olarak adlandırılmaktadır. Jeostrateji, enerji kaynakları ve bu kaynakların erişim güzergahları, denizler, boğazlar, belirli ticaret rotaları, adalar ve genel anlamda coğrafi açıdan stratejik noktaları inceleyip ulusal çıkarı bu değişkenlere göre şekillendirme sanatıdır. Bu sanatın icrasının analizi ise iki boyutlu sistematik bir kategorizasyonla kolaylaştırılabilir. Söz konusu kategorizasyonun iki sac ayağı bulunmaktadır. Bunlar ilk olarak karasal, denizsel, havasal ve kozmik olmak üzere dört unsura ayrılan mekan niteliği ve ikinci olarak devletler, makro-bölgesel ve küresel etki alanlarıdır (Cebotari ve Budurina-Goreacii, 2021: 16). Bu çalışmada II. Karabağ Savaşı'nda Türkiye'nin jeostratejik rolü, mekanın niteliği bakımından karasal ve etki kapasitesi bakımından devletler düzeyinde analiz edilecektir.

Karabağ sorunu temelde Ermenistan ile Azerbaycan arasında yaşanan ve uluslararası arenada Azerbaycan'ın tanınan bir bölgesi olan Karabağ'da gerçekleşen çatışmalar dizisidir. Bu çatışmalar bölgeyi 30.000'den fazla ölüm ve bir milyonun üzerinde mülteci ve yerinden edilmiş insanla karşılaştırmıştır. Tarihsel süreç içerisinde azalan sosyo-politik ilişkiler, halklar arasındaki kötümser tutum ve iletişim eksikliği gibi faktörler çatışmanın çözümden uzak bir seyirde devam etmesine sebep olmuştur (Ismailzade, 2011: 2). II. Karabağ Savaşı ise bu çatışmaların son fazı olarak Ermenistan'ın yıllardır elinde tuttuğu Karabağ'ın tekrar Azerbaycan kontrolüne geçmesiyle sonuçlanan bir savaştır. Türkiye bu savaşta Azerbaycan zaferinde rol oynamış kilit faktörlerden biri olarak davranış modelini belirli bir stratejik dizayn çerçevesinde sahaya sunmuştur. Bu çalışma, söz konusu stratejinin coğrafi unsurlarına odaklanacak ve jeostratejinin savaş esnasında ve barış zamanındaki hedeflerini, icrasını ve doğasını inceleyecektir. Çalışmanın ilk bölümü jeostratejinin yapısına odaklanırken ikinci bölüm II. Karabağ Savaşı'na giden tarihsel süreci aydınlatma gayretindedir. Üçüncü bölüm ise Türkiye'nin bu savaşta jeostratejik rolünü karasal/devletsel düzeyde analiz etmektedir. Bu bağlamda kara savaşını etkileyen stratejik hamleler, enerji kaynakları ve erişim güzergahları, ticaret hacmi ve rotaları, coğrafi açıdan stratejik noktalar ve sınır komşuları kategorizasyonu kullanılacaktır. Böylelikle çalışma, gerçekleştirilen kategorizasyon doğrultusunda akademik ve politik alanda odak noktasının keskinleştirilmesine ve belirgin sınırlar çizilmesine olanak sağlanması hedeflemektedir.

"Planınızı mevcut şartlara uydururken, daima amacınızı göz önünde bulundurunuz."

-B. H. Liddell HART

2. Jeostrateji

Denkleme insanın dahil olduğu meseleler karmaşık ve belirsizdir. Buna rağmen stratejik yaklaşım, rastgele bir davranış modelinden daha işlevseldir. Zira strateji, bakışların mevcut konjonktürden öteye varmasına olanak sağlayan, "ağaçlardan öte ormanı görme" becerisine katkı sunabilen bir olgudur (Freedman, 2019: 11). Clausewitz'in ortaya koyduğu "savaşın hedefi için çarpışmaların kullanılmasının kuramıdır" (Clausewitz, 2020: 93) şeklindeki strateji tanımlaması, eserlerini tamamlamadan ölmesi halinde yanlış anlaşılacak bir fikir olduğu gerekçesiyle kendisi tarafından dahi eleştirilmiştir (Hart, 2015: 477). Nitekim strateji yalnızca muharebelerden yararlanmak değil, Uluslararası İlişkiler disiplini çerçevesinde ve genel

² Bkz. Liddell Hart, *Strateji: Dolaylı Tutum*. İstanbul: Doruk Yayınları.

haliyle politik amaçlar ve araçlar arasında sağlanan bir uyum eşliğinde ulusal çıkarları elde etme sanatıdır (Hart, 2015: 450-465). Politik amaç, elde edilmesi gereken hedefin belirlenmesini içermektedir. Bu hedefleri belirlerken kullanılacak araçlar diplomatik, istihbarî, askeri ve ekonomik araçlardır (Kane ve Lonsdale, 2016: 35-36). Bu nedenle stratejik düşüncüyü yaratmak ve stratejiyi icra etmek yalnızca savaş zamanında değil, barış zamanında da elzemdir (Betts, 1997: 18-22).

Milyonlarca yıl süren kıta kaymalarını görmezden gelirse coğrafya sabittir. Dolayısıyla yukarıda sözü edilen stratejinin oluşturulması ve icrasındaki en önemli unsurlardan birisi ise stratejimizi kendisine göre dizayn etmemizi gerektiren coğrafyadır. Nitekim coğrafya, stratejideki unsurlar arasından³ en sabiti olmakla birlikte en hesaplanabilir⁴ olanıdır. Tarih boyunca toplumsal, teknolojik ve/veya politik değişim süreçleri yaşansa da bütün bu süreçler temelde aynı fiziksel özellikler etrafında şekil almıştır (Mackinder, 1904: 435-437). Bu noktada bizi jeostratejiye götüren üst birim jeopolitiktir. Jeopolitik, “uluslararası ilişkilerde aktörlerin politik davranışlarını coğrafi unsurlar⁵ üzerinden açıklamayı ve anlamayı hedefleyen bir analiz yöntemidir” (Evans ve Newnham, 1998: 197). 1816-1992 arasındaki çatışmalar coğrafi konuma göre incelendiğinde söz konusu çatışmaların yaklaşık olarak yarısının komşu ülkeler arasında olduğunu gösteren bir çalışma⁶ gibi örnekler olsa da dünya politikası fizik veya kimya gibi kesin sonuçlar doğurmayacak kadar karmaşıktır. Stratejinin belirsizliği de böyle bir örüntünün süresizliğinden ve aktörlerin insan temelli olmasından kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla jeopolitik, coğrafyayı temel alarak dünya politikasına dair öngörülerde bulunmamıza yarayan bir araçtır (Nye ve Welch, 2021: 76-77). Barış zamanı da dahil olmak üzere⁷ uluslararası aktörlerin stratejilerinde coğrafi unsurların etki kapasitelerini inceleyen alan ve bu incelemeler doğrultusunda icra ettikleri strateji ise jeostrateji⁸ olarak adlandırılmaktadır. Alan; enerji kaynakları ve bu kaynakların erişim güzergahları, denizler, boğazlar, belirli ticaret rotaları, adalar ve genel anlamda coğrafi açıdan stratejik noktaları inceleyip ulusal çıkarı bu değişkenlere göre dizayn etmekle ilgilenmektedir. Devletin askeri ve diplomatik etki kapasitesinin izleyeceği yolu ve yoğunluğunu coğrafi şartlara göre şekillendirme görevini üstlenmektedir (Yılmaz, 2012: 4-5). Bir devletin sınır komşularıyla arasındaki askeri, siyasi, ekonomik ve diplomatik ilişkilerini coğrafi açıdan yorumlama amacı güden jeostrateji, bu çerçevede olası kombinasyonları inceleme alanına sunmaktadır. Brzezinski'ye göre jeostrateji, jeopolitiğin bir dalı olmakla birlikte onun ilgilendiği kavramları sistemin bir parçası olarak görüp ayrıca inceleyebilir. Yalnızca askeri alanda sınırlı kalmayan jeostrateji, yalnızca savaş zamanıyla da kısıtlanmamıştır. Devletin uluslararası sistemdeki yerini, coğrafi etkinlik alanlarıyla irdelemekte ve bunu uzun vadeli planlamalarla açıklamaktadır. Jeostratejik bir incelemenin sistematik dizaynı iki boyutta gerçekleşmektedir: mekan niteliği ve jeostratejinin etki alanı.⁹ Bkz. Tablo 1. Böylelikle devletin uluslararası sistemdeki yerinin analiz edilmesi ve bu yerin genişletilmesi ve derinleştirilmesi için coğrafi unsurların stratejiye entegre edilmesi sağlanmaktadır. Dolayısıyla

³ Mackinder bu noktada insan unsurunu örnek göstermektedir. Bkz. Mackinder, “The Geographical Pivot of History” s.437.

⁴ Moralite, aktörlerin ve özellikle rakip aktörün amaçları veya toplumsal algı gibi değişkenlerin hesaplanabilmesi veya üzerinde bir kontrol yaratılması daha zor görünmektedir. Dolayısıyla coğrafya, modern stratejinin belirsizliğini azaltma hususunda önemli bir faktördür (Kane ve Lonsdale, 2016: 57).

⁵ Bu unsurlar konum, büyüklük, iklim, doğal kaynaklar gibi değişkenlerden oluşmaktadır.

⁶ Bkz. Paul R. Hensel, “Territory: Theory and Evidence on Geography and Conflict” in John A. Vazquez, ed., *What Do We Know About War?* s.62.

⁷ 20. yüzyılda yapılan çalışmalara dikkat edildiğinde söz konusu dönemin “çalkantılı” politik konjonktürü, stratejinin yalnızca savaş zamanını içermediğini aydınlatma konusunda önemli bir referans noktasıdır (Gyorgy, 1943: 347).

⁸ Kavramın ilk kez kullanıldığı eser için bkz. Frederick L. Schuman, “Let Us Learn Our Geopolitics.” *Current History*, 2(9), s.161-165. Jeostrateji kavramı olarak ilk defa 1942’de kullanılmış olsa da yaklaşık 2500 yıl önce Sun Tzu, savaşa etki eden beş sabit olgudan bahsederken “gökyüzü” ve “dünya” başlıkları kapsamında coğrafyanın stratejik yönünden bahsetmişti (Tzu, 2019: 9-10). Machiavelli “Savaş Sanatı”nda süvariler için en uygun zeminleri belirlerken coğrafi özelliklere dikkat çekmişti (Machiavelli, 2018: 131). 20. yüzyıla kadar strateji her ne kadar askeri meselelerle kısıtlanmış olsa ve kelime kökeni olarak “generalin işi” anlamına geliyor olsa da günümüzde kullanım alanı çok daha geniştir (Tovy, 2015: 25).

⁹ Bu alan ve kapasite, coğrafi mekan üzerindeki kontrol biçimini ifade etmektedir. Bu kontrol biçimleri, bölge üzerinde askeri üsler inşa etme, bölgeyi ilhak etme, ekonomik veya kültürel bir hakimiyet kurma şeklinde olabilir. Bununla birlikte ittifaklar, birlikler ve koalisyonlar oluşturularak mevcut ve/veya potansiyel rakip aktörlerin etki alanını kısıtlayıp tehditlerin belirlenmesini ve bunlara yönelik önlemler alınmasına olanak sağlanması şeklinde de karşımıza çıkabilir (Cebotari ve Budurina-Goreacii, 2021: 15-16).

jeostrateji, bir devletin dış politikasındaki temellerinin sac ayaklarından biri olarak öne çıkmaktadır (Cebotari ve Budurina-Goreacii, 2021:16).

Tablo 1. Jeostratejinin İki Boyutlu Sistematiik Dizaynı. (Tablo, yazar tarafından oluşturulmuştur.)

Mekan Niteliği / Özelliği	Etki Alanı / Kapasitesi
Karasal	Küresel
Denizsel	Makro-bölgesel
Havasal	Devletler
Kozmik	

Kaynak: Cebotari ve Budurina-Goreacii, 2021: 16.

3. II. Karabağ Savaşı'na Giden Yol

II. Karabağ Savaşı'na giden süreci algılamak adına öncelikle Karabağ ile Dağlık Karabağ arasındaki farkın algılanması ve bu savaşı hazırlayan koşulların analiz edilmesi gerekmektedir. Karabağ, yaklaşık 18.000 km² büyüklüğünde olan; iki nehir ve bir göl arasında bulunan bölgedir. Söz konusu iki nehir Azerbaycan'ın Kür ve Aras nehirleriyken bahsi geçen göl ise Ermenistan'ın Sevan Gölü'dür. Dağlık Karabağ ise bu bölgenin içerisinde yer alan ve Ruslar tarafından stratejik özellikleri referans alınarak isimlendirilmiş 4300 km²'lik bir dağlık alandır. Ancak son dönemlerde gerek akademik çalışmalar ve gerek medyada karışıklık yaratmaması bakımından tamamen "Karabağ" şeklinde isimlendirilmektedir (Lütem, 2007: 265). Bkz. Şekil 1. Kafkasya bölgesinin coğrafi şartları, Karabağ'ın jeostratejik analizi bakımından elzem nitelikler barındırmaktadır. Bölge, dağlık olmasının yanında birçok vadiyi de bünyesinde barındırmasıyla tarih boyunca işgallere yönelik direnişin güçlü olmasını sağlamıştır.¹⁰ Hazar Denizi'ni doğusunda, Azak Denizi ile Karadeniz'i batısında barındıran bu bölgenin güneyinde ise Türkiye ve İran bulunmaktadır. Batı medeniyeti ile Doğu medeniyeti arasındaki önemli bir geçiş bölgesi olmakla birlikte göç ve ticaret yollarına ev sahipliği yapan bölge, ekonomik ve siyasi etki kapasitesini artırma amacı güden aktörlerin stratejik çıkarlarına konu olmuştur. Basra Körfezi'nin kontrol kabiliyetine yönelik stratejik bir öneme sahip olan bölge, aynı zamanda petrol ve doğalgaz gibi fosil yakıtları barındırıyor olması bakımından enerji bağlamında da kritik bir değere sahiptir (Tezkan, 2005: 76-77 ve Akıncı ve Kaba, 2023: 89-90).

Şekil 1: Karabağ ve Dağlık Karabağ

Kaynak: TUİÇ, 2010.

¹⁰ Dağlık bölgeler coğrafi açıdan doğal bariyerlerdir. Bu bariyerler devletler arasında suni olmayan bir savunma hattı oluşturmaktadırlar. Karabağ'ın jeostratejik analizinde bölgenin dağlık olması, işgallere engel oluşturmasını sağlamaktadır. Bu duruma farklı bir örnek de Himalayalar'dır. Çin ve Hindistan'ın 1962'deki görece kısa süreli çarpışmaları haricinde savaşmamış olmalarının en önemli nedenleri arasında da Himalayalar yatmaktadır. Askeri birlikleri dünyanın bu en yüksek sıradağlarından geçirmek pratikte çok zor görünmektedir. Teknolojinin gelişmesiyle bu zorluk darbe alıyor olsa da caydırıcılığını ve savunma bağlamındaki önemini korumaktadır (Marshall, 2019: 8).

Karabağ sorununun temeli, 19. yüzyıla kadar dayanmaktadır. Bu temelde jeostratejik nedenler referans alınabilir. Rus İmparatorluğu'nun Azeri yoğunluklu bölgede azınlıkta olan Ermeni halkı artırma politikası, söz konusu jeostratejik alt yapıyı oluşturmaktadır. O dönemde çoğunluğu Osmanlı İmparatorluğu ve İran sınırlarında yaşayan Ermeni nüfusu, çoğunluğunu Azerilerin oluşturduğu bir hanlık olan Karabağ'ın demografik yapısını değiştirmiştir. Bu politikanın amacı, Kafkaslar'da Müslüman halkların Rusya Federasyonu'na karşı birleşip bir direniş oluşturma gücünü kırmak ve İran ya da Osmanlı İmparatorluğu ile işbirliği imkanını azaltmaktır. İskan politikası ile bölgeye aktarılan Ermeniler, Osmanlı'da yaşayan Ermenilerin hükümete yönelik isyanlarına destek olup bağımsız Ermenistan düşüncesinin gelişmesinde önemli bir görev üstlenmişlerdir.¹¹ Balkan Savaşları'nın ardından Birinci Dünya Savaşı'nda¹² ve devamında yaklaşık 420.000 Ermeni'nin Doğu Anadolu'dan Kafkasya'ya gitmesiyle birlikte bölgede, 1918'de bir Ermeni devleti kurulmuştur (Lütem, 2007: 265-266). Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB)'nin kurulmasıyla birlikte bu oluşuma dahil olan Ermenistan tekrar bağımsız devlet statüsünden çıkmış ve Kafkasların SSCB hakimiyetine geçmesiyle birlikte Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi Azerbaycan'a bağlanmıştır. Bu dönemin şartları, Ermenilerin (Karabağ Ermenileri dahil olmak üzere) Azerbaycan'a karşı gelebilecek ve Karabağ'ı elde edebilecek bir direnişine izin vermemiştir (Paşa, 2021: 198-199). Ancak Josef Stalin'in Kafkas coğrafyasını ve demografik yapısını stratejik şekilde analiz edebilecek bir nedeni vardı: Gürcü olması. Stalin'in kalemi, Nahcivan'ın bir Ermeni koridoruyla Azerbaycan'dan ayrılmasına neden olacak bir harita çizmiş ve böylece Azerbaycan'ın Türkiye ile komşu olması ve önemli bir vilayetiyle bağlantı kurması engellenmiştir (Lütem, 2007: 266). Karabağ'a ise Ermeni nüfus yoğunluğu nedeniyle özerklik verilmiş ve Karabağlılar Stalin'in ölümünün ardından Azerbaycan'a bağlanmak adına Moskova'ya başvururken Ermeniler de Karabağ ve Nahcivan taleplerini sürdürmüşlerdir. Nitekim Stalin, özellikle İkinci Dünya Savaşı'nın ardından yürüttüğü iskan politikasıyla bölgedeki Ermeni nüfusu artırmış ve aslında Ermeniler'in bu talepleri için itici bir güç oluşturmuştur (Samadbaylı ve Şeşen, 2023: 3). Ermenilerin Dağlık Karabağ statüsü hakkındaki girişimleri 1960-1970'lerde çeşitli dilekçelerde artmış olsa da ilk talepler 1930'lar itibarıyla ortaya çıkmıştır (Fraser vd., 1990: 656).

Stalin'in ölümüyle birlikte ortaya çıkan görece özgür ortam, Karabağ sorununu alevlendirmiştir. Nitekim 1985 yılında dönemin SSCB Komünist Partisi Genel Sekreteri Mihail Gorbaçev, gerçekleştirmeye çalıştığı reformlarla¹³ bu sorunun alevlenmesi için uygun bir zemin hazırlamıştır. Zira bu reform girişimleri liberal değerlerin yükselişine işaret etmiş ve böylece o döneme kadar yüksek sesle dillendirilmeyen talepler, şikayetler ve milliyetçi düşünceler şiddetli bir şekilde artış göstermiştir. Örneğin Karabağlıların taleplerinin Ermenistan tarafından desteklenmesi artık ciddi sorunlara yol açıyor ancak SSCB gerek reform girişimleri gerekse dağılma sürecinin getirdiği kaotik konjonktürde söz konusu sorunlara ağırlığını koyamıyordu (Lütem, 2007: 266-267). SSCB'nin çöküşüne dek Türkiye'yi bir tehdit olarak görmesi temelinde Moskova'dan bağımsız hareket etmekten çekinen Ermenistan, SSCB'nin çöküşünün öngörülmesiyle birlikte ulusal egemenlik temelli bir davranış modeli benimsemeye başlamıştır (Cheterian, 2018: 889).

¹¹ Söz konusu düşüncenin gelişmesi için örgütlü bir çaba gösterildiğine dair çıktılar bulunmaktadır. 1887'de Hınçak, 1890'da Taşnaksütyun örgütleri kurulmuş ve bu örgütler Müslümanlara yönelik saldırılarda bulunup bu insanların bölgeden göç etmesine sebebiyet vermişlerdir (Özdemir, 2021: 86-87).

¹² Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı'da yaşayan Ermeniler, devlet içerisinde isyan çıkarmanın yanı sıra Rus ordularına destek vermişlerdir. Bunun üzerine 27 Mayıs 1915 tarihinde savaş bölgelerinde yaşayan Ermenilerin tehcir edilmesine yönelik kabul edilen yasa, Ermeni propagandacılar tarafından "soykırım" suçlamalarında kullanılmaktadır. Ancak kanunun yönetmeliklerinde bu tehcir sırasında Ermenilerin can ve mal güvenliğinin sağlanması yönünde düzenlemeler yer almakla birlikte savaş koşullarında Müslümanların da maruz kaldığı olumsuzluklar sonucunda hayatını kaybeden Ermenilerin sayısı, Osmanlı kurumlarının istatistik verilerine göre Ermeni propagandacıların iddia ettiklerinin oldukça altındadır (Palabıyık, 2007: 20-22).

¹³ Bu reformlar, siyasi ve ekonomik anlamda yenilikçi bir girişimler dizisidir. Glasnost (saydamlık, açıklık), Demokratizatsiia (demokratikleşme) ve Novoe Mysshlenia (yeni düşünce) olmak üzere bazı temel ilkeleri vardır. Dönemin koşulları ve söz konusu girişimlerin tarihsel gelişimi için ayrıca bkz. Robert Daniels, "Gorbachev's Reforms and the Reversal of History." *The History Teacher*, 23(3), s.237-254, 1990.

1988'de başlayan çatışmalar¹⁴ I. Dağlık Karabağ Savaşı'na yol açacak kadar radikal şiddet olaylarına evrilmiştir. Meselenin siyasi boyutu da bir o kadar keskinleşmiştir. 23 Ağustos 1990'da Ermenistan Meclisi'nin kabul ettiği bağımsızlık bildirgesi, Karabağ ile Ermenistan'ın birleştiğini varsayıyordu. Türkiye'ye karşı soykırım iddialarında bulunan ve söz konusu meseleyi uluslararası arenada savunacaklarını belirten bu bildiğe, Karabağ nedeniyle de Azerbaycan ile önemli anlaşmazlıkları alevlendirmiştir. Çatışmaların devam ettiği bir dönemde (24 Eylül 1991) Boris Yeltsin önderliğinde bir ateşkes imzalanmış ancak iki ülkenin de bağımsızlığını ilan etmesiyle birlikte çatışmaların siyasi boyutu da artmıştır. Zira SSCB'nin dağılması da Karabağ sorununu olumsuz etkilemiştir. SSCB'nin siyasi ve askeri gücü, hukuki olarak Karabağ'ın durumunu belirlemesine yardımcı oluyordu.¹⁵ Karabağ'daki Ermeniler de bağımsızlıklarını ilan etmiş ve Ermeniler Karabağ'ı işgale başlamıştır (Uhlig, 1993: 47-50). 1992 şubat ayında artan çatışmalar (Hocalı Katliamı gibi), uluslararası anlamda büyük yankı uyandırmıştır. Bu çatışmalar belirli aralıklarla durulsa da Ermeni güçlerin Şuşa'yı işgali gibi etkenler çatışmaların barışçıl çözümünü zorlaştırmıştır. Şuşa'nın işgali ile birlikte Karabağ'ın neredeyse tamamı Ermeni güçlerin eline geçmiş ve ardından Laçın'ın de ele geçirilmesiyle Ermenistan-Karabağ koridoru oluşturulmuştur. İlerleyen dönemlerde Kelbecer'in de ele geçirilmesiyle koridor sayısı ikiye çıkacaktır. Ermenistan lehine devam eden savaş, 1994'te son bulacaktı ancak Azerbaycan ve Ermenistan arasında sürdürülebilir bir barış kurulamayacaktı. Bu süreçte Azerbaycan'ın kayıplarını etkileyen en önemli noktalardan biri, Ermenistan'a göre daha istikrarsız bir iç siyasete sahip olmuş olmasıdır. İki devlet de bağımsızlıklarını kazandıktan sonra Ermenistan yalnızca bir liderle (Levon Ter-Petrosyan) yönetilirken Azerbaycan'da üç farklı lider (Ayaz Mutallibov, Ebulfez Elçibey, Haydar Aliyev) görev almıştır. Bu üç lider ise Karabağ konusunda farklı politikalar izlemeyi tercih etmiştir (Lütem, 2007: 276-285; Uhlig, 1993: 49-52).

Ermenistan I. Karabağ Savaşı süreciyle birlikte her ne kadar bölgedeki hakimiyetini artırmış olsa da bu galibiyetin dış politikada olumsuz sonuçları da olmuştur. Ermenistan, Türkiye ve Azerbaycan tarafından ekonomik kısıtlamalara maruz kalırken diğer komşusu Gürcistan'daki iç karışıklıklar da ticaret yollarına zarar vermiştir. Bu nedenle Ermenistan için en önemli ekonomik partner Rusya Federasyonu olmuş ve böylece ekonomik, askeri ve siyasi anlamda Rusya Federasyonu'na olan bağımlılığı oldukça artmıştır. Türkiye her ne kadar ekonomik kısıtlamalarda bulunmuş olsa da Ermenistan ile iyi ilişkiler sürdürme politikasından da vazgeçmemiştir. Türkiye'nin amacı Karabağ sorununa çözüm getirip bölgesel istikrarın korunmasına yardımcı olmak olsa da bu politikada başarıya ulaşamamıştır. Nitekim Ermenistan'ın soykırım iddiaları ve Türkiye'nin doğu sınırlarını tanımaktan kaçınma anlayışları devam etmiştir (Alkan ve Mehdizadehyoushanlouei, 2023: 213-216; Lütem, 2007: 285-286).

Bölgeye yönelik diğer uluslararası aktörlerin politikalarına bakıldığında Rusya Federasyonu'nun, SSCB'nin bölge üzerinde sahip olduğu nüfuzu yeniden inşa etme amacıyla olduğu görülmektedir. Gürcistan'daki iç karışıklıkta, özellikle Abhazya ve Acarya'daki ayrılıkçılara verdiği destekten dolayı Gürcistan ile ve Ermenilere verdiği destek nedeniyle Azerbaycan ile anlaşması zor görüldüğü için

¹⁴ 1988 itibarıyla ortaya çıkan çatışmalar birçok sivil ve askeri ölümlerle sonuçlanmış ve I. Karabağ Savaşı'nın başlangıç tarihini oluşturmuştur. Çalışmanın odak noktası olmaması bakımından kısaca bu kısımda bahsetmek gerekirse; Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi Meclisi (140 üyesinden 110'u Ermenidir)'nin, bölgenin Ermenistan'a bağlanma talebinin Moskova tarafından reddedilmesiyle birlikte 22 Şubat 1988'de Erivan'da yaklaşık 100.000 kişi Opera Meydanı'nda gösteri yapmıştır. Bölgeden kaçmak zorunda kalan Azerbaycanlıların Bakü ve Sumgayt'a gelmesiyle birlikte bölgelerdeki çatışmalarda 26 Ermeni ve 6 Azerbaycanlı ölmüştür. Ermenistan Meclisi'nin 1989'da Karabağ'ı Ermenistan Cumhuriyeti'nin bir parçası olarak beyan etmesi Bakü'de 500.000 kişilik gösteriye sebep olmuştur. 13 Ocak 1990'da Bakü'de 60 kişinin öldüğü bir çatışma daha yaşanmıştır. 19 Ocak'ta devam eden çatışmalar sonucunda resmi kaynaklara göre 82, Halk Cephesi'ne göre ise 600'ü aşkın kişi ölmüştür. Süreç içerisinde bu çatışmalar ve gösteriler artarak devam etmiştir (Lütem, 2007: 270-274). Detaylı bilgi için ayrıca bkz. Erik Melander, "The Nagorno-Karabakh Conflict Revisited: Was the War Inevitable?" *Journal of Cold War Studies*, 3(2), s.48-75, 2001.

¹⁵ Boşluğu doldurmaya çalışan ABD ve İngiltere'nin Ermenistan lehine politikaları sonrasında Demirel hükümeti, "yeni bir İsrail yaratılmamalı" çıkışında bulunmuştur (Lütem, 2007: 275). SSCB'nin hakimiyetindeki Kafkasya bölgesinde fayda-maliyet analizi bakımından hayati çıkarları bulunmayan Batının, SSCB'nin dağılmasıyla birlikte bölgede etkinliğini artırma girişimlerinde bulunmadığını söylemek güç olacaktır.

bölgedeki başat müttefiki Ermenistan haline gelmişti. Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ise Ermeni lobi faaliyetlerinin ABD Kongresi ve ABD Senatosu'nda yoğun bir şekilde hissedilmesi nedeniyle 1992'de Azerbaycan'a yönelik insani yardımı kesmişti. Bölgede retorik olarak demokrasi ile idareyi savunan Birleşik Devletler, Azerbaycan'daki petrol yataklarındaki petrolün çıkartılmasının ve lojistik faaliyetlerinin yönetiminin Batı şirketlerine verilmesi nedeniyle Azerbaycan'ı takdir etmiştir. Washington için Kafkaslar, Rus hakimiyetine yönelik başlıca taviz verilebilir bir bölge olmasıyla birlikte enerji kaynakları bakımından önemli fırsatlar barındırması nedeniyle de mutavazı bir politika izlenebilecek bir bölge olmuştur (Ismailzade, 2011; Lütem, 2007: 288-294). Bu sorun hem Azerbaycan hem de her ne kadar bölgeyi elinde tutsa da Ermenistan için özellikle ekonomik anlamda istikrarın sağlanmasının önüne geçmiştir (Kasım, 2001). Ermenistan açısından ise Karabağ sorununun çözüme kavuşması komşu ülkelerle ilişkilerinde pozitif bir etki yaratabilirdi. Zira Azerbaycan ve Türkiye'nin kısıtlayıcı politikalarının devre dışı kalmasıyla birlikte Türkiye üzerinden Avrupa ve Yakın Doğu ülkelerine uzanan bir ticaret hattı oluşturulabilirdi. Aynı zamanda kredi olanakları artabilir ve savunma için harcadığı milli geliri kalkınma projelerine ayırıp ülkenin ekonomik gelişimine katkıda bulunabilirdi. Azerbaycan ise bu sorunun sonlanmasıyla birlikte uzun yıllardır sahip olduğu savaş psikozu, mülteci sorunu ve savunma bütçesinin ağır yükünden kurtulabilirdi. Bu varyant, Kafkasya güvenliğine yönelik pozitif etki¹⁶ ve Ermenistan sınırının açılmasıyla birlikte Azerbaycan ticareti açısından kolaylık sağlaması nedeniyle jeopolitik açıdan Türkiye'nin de lehine olabilirdi (Ismailzade, 2011; Lütem, 2007: 293-294).

4. II. Karabağ Savaşı ve Türkiye'nin Jeostratejik Rolü

Harbi diğer anlaşmazlık türlerinden ayıran esas unsur¹⁷ şiddettir. Harp, çıkarların çatıştığı noktada şiddetin, silahlı mücadelenin ve fiziksel reaksiyonun devreye girmesiyle başlamaktadır (Kane ve Lonsdale, 2016: 42). II. Karabağ Savaşı da bu şekilde başladı. Ermeni güçlerin Temmuz 2020'de Tovuz'a saldırısının¹⁸ ardından yaşanan kısa süreli çatışmalarla birlikte 27 Eylül 2020'de Ermeni güçlerin Azerbaycan'daki sınır hattında gerçekleştirdikleri provokasyon ve askeri saldırıları¹⁹ sonrasında savaş patlak verdi. Savaş 44 gün içerisinde Azerbaycan lehine sonlanmıştır. Dağlık Karabağ bölgesinde önemli kazanımlar elde eden Azerbaycan, üç yıl içerisinde Ermenistan Başbakanı Nikol Paşinyan'ın, bölgede hiçbir Ermeninin kalmayacağını ifade etmesine kadar ilerlemiştir. Türkiye bu süreçte Azerbaycan'a özellikle askeri ve diplomatik anlamda açıkça destek vermiştir (Kınık ve Çelik, 2021: 170).

Stratejinin dizaynı, çoğunlukla maddi unsurları ve dolayısıyla bu maddi unsurların yerlerini, şekillerini ve özelliklerinin değerlendirilmesini içermektedir (Kane ve Lonsdale, 2016: 211). Bu nedenle Türkiye'nin savaş sürecindeki politikasının değerlendirilmesi adına jeostratejik bir çerçevenin çizilmesi elzem görünmektedir. Bu çerçeve çizilirken Tablo 1.'de belirtildiği üzere mekanın niteliği/özelliği ve etki alanı/kapasitesi belirlenmelidir. Türkiye'nin II. Karabağ Savaşı'ndaki jeostratejik rolü, mekanın niteliği bakımından karasal, etki kapasitesi bakımından devletler düzeyinde ele alınacaktır. Bunların sebebi, savaşın büyük çoğunluğunun karadaki mücadele etrafında şekillenmesi ve bölgenin herhangi bir denize kıyısı olmamasıyla birlikte etki kapasitesinin küresel çapta olmayışıdır. Ancak elbette diğer unsurlar (mekan nitelikleri ve etki kapasiteleri) göz ardı edilmemeye çalışılacak ve söz konusu unsurların,

¹⁶ Her ne kadar Kafkasya için pozitif bir etki yaratacak olsa da Karabağ sorunu'nun çözümü, Rusya Federasyonu'nun Ermenistan üzerindeki nüfuzuna ket vurabilecek bir gelişmeydi. Bu durum, Ermenistan topraklarındaki Rus askeri üstlerinin kapatılmasıyla sonuçlanabilirdi. Buna rağmen bölgedeki barışçıl atmosfer, Güney Osetya ve Çeçenistan gibi uzlaşma problemi yaşanan bölgelerde olumlu bir hava oluşturup Rusya Federasyonu-Gürcistan ilişkilerinin normalleşmesine katkıda bulunma potansiyeline sahipti (Lütem, 2007: 294).

¹⁷ Kane ve Lonsdale'e göre harbin ana unsurları şiddet, rekabet ve belirsizliktir (Kane ve Lonsdale, 2016: 42).

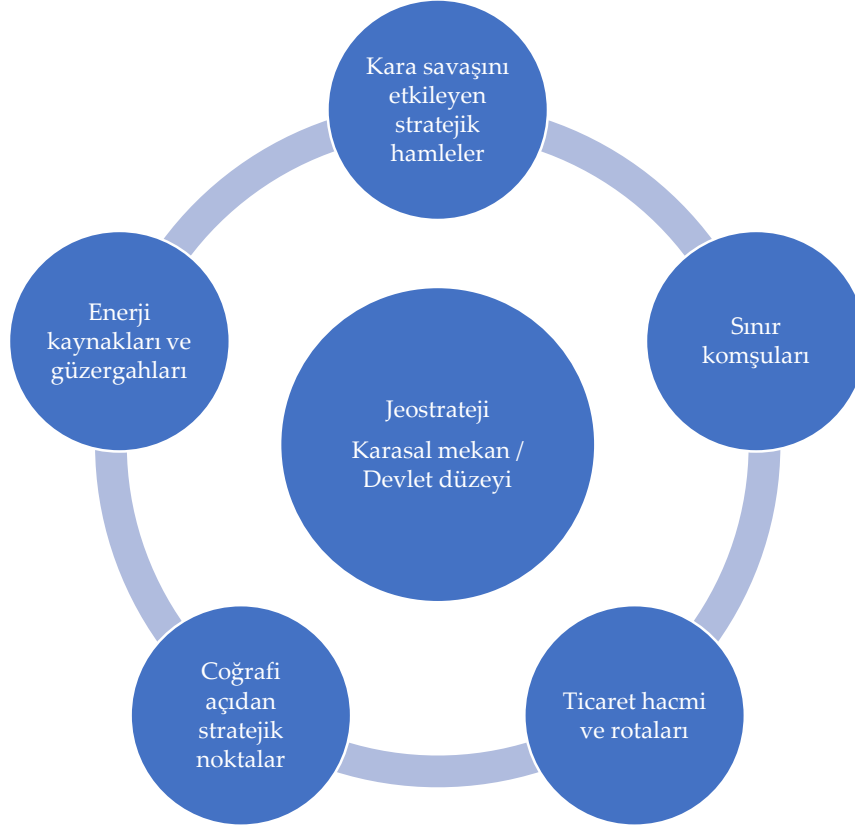
¹⁸ Tovuz, stratejik olarak Türkiye'ye giden enerji hattını, Trans Anadolu Doğalgaz Boru Hattı, Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattı gibi bağlantı yollarını barındırması bakımından oldukça değerlidir. Özellikle Rusya Federasyonu'nun Avrupa'daki enerji ithalatçılarına alternatif oluşturan bu rotalara verilen zarar, Moskova'nun enerji ihracatı açısından olumlu bir gelişme olarak değerlendirilebilir (Özdemir, 2021: 93).

¹⁹ Azerbaycan Savunma Bakanlığı'nun açıklamalarına göre Ermeni askeri kuvvetleri Azerbaycan köylerini bombalayarak sivil kayıplara sebebiyet vermişti (Samadbaylı ve Şeşen, 2023: 3).

çerçevenin sac ayağını belirleyen diğer unsurlarla olan etkileşimi de denkleme dahil edilecektir. Nitekim bu unsurlar birbirlerinden tamamen bağımsız değerlerdir. Bu anlamda Türkiye'nin jeostratejik rolü, savaşta etkisi ve politik/ekonomik çıkarları bağlamında eklettik şekilde incelenecektir. Böylelikle jeostratejik rol, mekan niteliği (karasal) ve devlet düzeyi (Türkiye) çerçevesinde kara savaşını etkileyen stratejik hamleler, enerji kaynakları ve erişim güzergahları, ticaret hacmi ve rotaları, coğrafi açıdan stratejik noktalar ve sınır komşuları kategorizasyonu ile açıklanacaktır.

Şekil 2: Jeostratejik Rolün Kategorik Çerçevesi. (Şekil, yazar tarafından oluşturulmuştur.)

4.1. Kara Savaşını Etkileyen Stratejik Hamleler

“Harpte nihai belirleyici, olay yerindeki silahlı adamdır. Bu adam harpteki nihai güçtür. O, kontrol sahibidir, kimin kazanacağını o belirler” (Wylie, 1967: 72). Wylie'nin bu sözleri, karadaki askerinin tek başına zaferi getiremeyeceğinin farkında olarak söylenmiş sözlerdir. Nitekim o askerleri harp alanına ulaştırmak ve onları orada sağ tutabilmek gerekmektedir. Söz konusu gereklilikler, çağdaş askeri stratejinin kompleks sorunsallarına eklettik çözümler²⁰ üretme kabiliyetini test etmektedir (Kane ve Lonsdale, 2016: 42). Hava gücü, bu eklettik çözümler arasında kara savaşını etkilemesi bakımından çeşitli özellikleriyle öne çıkmaktadır. Hava gücü elastikiyet, sürat, üstün teknoloji (insansız versiyonları) ve en az yükümlülükle stratejik etki sağlamak²¹ bakımından kara savaşına önemli ölçüde katkı sağlamaktadır (Kane ve Lonsdale, 2016: 304-305). Türkiye'nin II. Karabağ Savaşı'ndaki stratejik rolünün en önemli belirleyicilerinden birisi ise İHA (insansız hava aracı) ve SİHA (silahlı insansız hava aracı) teknolojisinin denkleme dahil edilmesi

²⁰ Çağdaş strateji, modern kara savaşında askeri birliklerin çok çeşitli güç unsurları (hava, deniz, kara ve gerekirse siber) ile birlikte koordineli şekilde hareket etmesine önem vermektedir (Kane ve Lonsdale, 2016: 259).

²¹ “Hava gücü askeri gücün son derece baştan çıkarıcı bir şeklidir, çünkü kısmen modern bir flörtte olduğu gibi, herhangi bir yükümlülüğe girmeden mutluluk sağlar” (Kane ve Lonsdale, 2016: 308).

olmuştur. Türk SİHA ve İHA'ları, harp esnasında Azerbaycan'ın zaferinde önemli bir rol oynamış ve Ermeni kuvvetlerin yaklaşık olarak 1 milyar dolarlık askeri ekipmanının imha edilmesinde etkili olmuştur (Özdemir, 2020). SİHA ve İHA'lar; hedeflerin tanımlanması, bu hedeflerin verilerinin enformasyonunun sağlanması, hasım kuvvetlerin savunma hattına zarar vermek adına akıllı ve mikro güdümlü mühimmat taşıması, propaganda amaçlı multimedya içeriklerinin üretimi adına yüksek çözünürlüklü kameralar barındırması bakımından çok amaçlı stratejik silahlardır (Shaikh ve Rumbaugh, 2020). Ayrıca Türk SİHA ve İHA'ları, birden fazla kez kullanılabilme özelliğiyle türevlerine teknolojik üstünlük sağlamış ve Ermeni kuvvetlerinin siper ve geleneksel savunma araçlarına önemli ölçüde zayıf vermiştir. Savaşın ilk safhalarında Ermeni radar ve hava savunma sistemlerinin ortadan kaldırılmasına yönelik SİHA saldırıları, İHA ve SİHA'lar için geniş bir manevra alanı oluşturup hareket kabiliyetlerini ve elastikliklerini artırmıştır. Böylelikle Ermeni "hava savunma şemsiyesi"nin zayıflığı, Ermeni kara kuvvetlerine yönelik saldırının yoğunlaşabilmesine ve SİHA/İHA kamikaze saldırılarının daha başarılı şekilde gerçekleştirilmesine olanak sağlamıştır. SİHA/İHA'lar aynı zamanda hasım kuvvetlerin hedeflerinin belirlenip tanımlanmasına yönelik bir istihbarat aracı olmuş ve Ermeni güçlerin stratejik unsurlarına yönelik balistik/füze saldırısının önünü açmıştır (Kınık ve Çelik, 2021: 180-183). SİHA/İHA desteğinin yanında Türkiye, Azerbaycan'a T-122 Sakarya ve T-300 Kasırga gibi çok namlulu roketatarlar temin etmiş (Özdemir, 2021: 97) ve bununla birlikte elektronik harp faaliyetleriyle hibrit bir yaklaşım benimseyen Azerbaycan'ın, bu faaliyetlerinin Türkiye'nin Bahar Kalkanı Operasyonu ile benzerliği bakımından, Türkiye'den doktrinel bir yardım aldığı yorumları da yapılabilmektedir (Kasapoğlu, 2020). Ermeni tarafların iddialarına göre Türk Silahlı Kuvvetleri'nden üst düzey subaylar, II. Karabağ Savaşı'ndaki operasyonlarda yer almış ve mevcut tecrübeleriyle operasyonların planlanması ve icrasında önemli görevler üstlenmişlerdir (Vzglyad, 2020). Özetle Türkiye, II. Karabağ Savaşı'nda Azerbaycan zaferinin önemli mimarlarından olmuş ve jeostratejinin karasal mekanda ve devlet düzeyindeki etki kapasitesine çağdaş bir örnek teşkil etmiştir. Uluslararası basın, bilimsel çalışmalar ve güncel veriler; II. Karabağ Savaşı'nda Türkiye'nin Azerbaycan zaferine sağladığı stratejik avantajları destekler niteliktedir.²²

4.2. Enerji Kaynakları ve Güzergahları

Endüstriyel dünya enerjiye yönelik bakış açımızı önemli ölçüde değiştirip enerjiyi güç ilişkilerinin merkezine yerleştirmiştir (Choucri, Ross ve Meadows, 1976: 97). Jeostratejinin bir inceleme alanı olarak enerji kaynakları ve güzergahları ise devletlerin ulusal çıkarlarını belirlemelerinde elzem bir değişken olarak öne çıkmaktadır. Bu bağlamda Türkiye'nin II. Karabağ Savaşı'ndaki jeostratejik rolünün enerji kaynakları ve güzergahları çerçevesinde incelenmesi önem arz etmektedir. Türkiye'nin bu savaşta Azerbaycan zaferi adına izlediği politika, bölgenin istikrara kavuşması ve enerji işbirliklerinin sürdürülmesi açısından önemlidir. Kafkasya'nın jeostratejik bir değeri olarak Karabağ, Türkiye'nin uzun vadeli enerji ihtiyacının karşılanmasını ve enerji geçiş güzergahlarıyla milli gelir kalemine pozitif bir etki bırakmasını sağlayabilecek bir potansiyele sahiptir. Öncelikle Hazar deniz yatakları olmak üzere Orta Asya'da bulunan doğal gaz ve petrol kaynaklarının Türkiye üzerinden Batı devletlerine transitinin gerçekleşmesi adına kritik bir coğrafyadır (İnaç ve Aghazada, 2023: 21). Bununla birlikte bölgenin istikrarı ve işbirliğine açıklığı; Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattı, Bakü-Tiflis-Erzurum Doğal Gaz Boru Hattı ve Bakü-Tiflis-Kars Demiryolu Hattı gibi projelerin sürdürülebilirliğini sağlayacaktır. Türkiye'nin içinde bulunduğu bu projeler, enerjinin stratejik kullanımı yolunda gerçekleştirdiği girişimlerdir (Kumkale, 2019). Azerbaycan'ın günümüzde yukarıdaki projelere ek olarak Transadriyatik Doğal Gaz Boru Hattı (TAP) ve Trans Anadolu Doğal Gaz Boru Hattı (TANAP) ile Türkiye'nin ve potansiyel geçiş ülkesi Türkiye aracılığıyla Avrupa Birliği'nin enerji arz güvenliğini sağlaması, Türkiye'nin II. Karabağ Savaşı'ndaki stratejisini 'jeo' perspektiften açıklar niteliktedir. Zira Karabağ'ın tekrar Azerbaycan'ın eline geçmesiyle

²² Bkz. Detsch, Jack. (2021). *The U.S. Army Is Using the Nagorno-Karabakh Conflict to Study Drone Warfare*. Foreign Policy, <https://foreignpolicy.com/2021/03/30/army-pentagon-nagorno-karabakh-drones/>.

birlikte Türkiye ile Azerbaycan arasındaki enerji koridorunun açılmasına olanak sağlanacaktı. Bu enerji güzergahı, enerji güvenliğine hizmet edecektir (Halilzade ve Demirer, 2022: 392).

4.3. Coğrafi Açıdan Stratejik Noktalar

Genelde Kafkasya, özelde ise Karabağ; Avrupa ile Asya'nın "omurga"sı niteliğinde bir geçiş güzergahı olarak değerlendirilmektedir. Tarih boyunca toplumların kitlesel hareketlerinin rotasında yer almış ve bünyesinde bulundurduğu yüksek dağlarla doğal bir savunma hattı oluşturan bir bölge olmuştur. Bölgenin hakimiyeti Hazar Denizi, Karadeniz ve merkezi Asya'nın hakimiyetine yönelik avantajlar sağlamaktadır. Bölge, Doğu Anadolu'nun savunulması için geniş bir manevra alanı yaratmakta, stratejik yeraltı zenginlikleri ve Türki cumhuriyetler ile bir koridor oluşturmaları bakımından²³ Türkiye için elzem niteliktedir (Suyundikov, 2021: 135-136). Türkiye'nin söz konusu coğrafyanın güvenliği konusundaki endişeleri haksız değildir. Nitekim bölgenin Doğu Anadolu'nun toprak bütünlüğüne saygı göstermeme eğiliminde olan ve Doğu Anadolu'dan toprak talep eden Ermenistan yerine Azerbaycan'ın elinde olmasına yönelik izlenen strateji anlaşılabilir. Aynı zamanda bölgenin Azerbaycan bağlantısı aracılığıyla Asya'ya açılmasının; Türkiye'nin din, dil ve/veya etnik kimlik uyumu içerisinde olabileceği devletlerle ilişkilerini artırmasına ve ekonomik/askeri güvenliğine katkıda bulunmasına katkı sağlama potansiyeli yüksektir (Çelikipala ve Veliev, 2015: 20-21). Karabağ, Türkiye'nin geliştireceği Batı Asya politikasının coğrafi açıdan anahtarı konumundadır. Dolayısıyla bölgenin güvenliği ve bölgeyi elinde tutan aktörün Türkiye ile ilişkileri, Türkiye'nin Adriyatik ve Hazar'a bakışını etkilemektedir (Halilzade ve Demirer, 2022: 396). Sonuç olarak Türkiye'nin II. Karabağ'daki jeostratejik avantaj sağlama amacı, dış politika öncelikleriyle analiz edildiğinde açığa çıkmaktadır.

4.4. Ticaret Hacmi ve Rotaları

Karabağ, özellikle Asya-Avrupa arasındaki rotanın doğu ayağı olarak Nahçıvan ile Azerbaycan'ı ve doğal olarak Türkiye ile Azerbaycan'ı bağlaması bakımından Türkiye'nin ticaret rotasının en önemli sac ayaklarından birini oluşturmaktadır. Dolayısıyla Türkiye'nin II. Karabağ Savaşı'ndaki tutumu, tarihsel/siyasi ve askeri nedenlerin yanında bölgenin ekonomik potansiyeline de dayanmaktadır. 2020 yılı itibarıyla Türk şirketlerinin Karabağ'daki yatırımları, 3,8 milyar dolarlık bir hacimle bölgenin önemini açığa çıkarmaktadır (Sputnik, 2021). Bölge, Kafkasya'nın geneline göre tarıma elverişli olmakla birlikte özellikle güncel bir sorun olan buğday/tahıl üretiminde başat aktör olabilecektir. Dolayısıyla 1,5 milyon ton buğday üretimi ile bölgenin ve işbirlikçilerin buğday ithalatını azaltabilir. Türkiye, girişeceği ekonomik/ticari girişimlerle birlikte bölgedeki mineral, hammadde, enerji rezervleri, su temini ve genel olarak endüstriyel fırsatları ticari açıdan stratejik şekilde kullanabilir. II. Karabağ Savaşı sonrasında Türkiye'nin, bölgenin petrol dışındaki sektörlerde oluşturacağı geleneksel olmayan ticari girişimlerinin en büyük ortaklarından görülmesi tesadüf değildir. II. Karabağ Savaşı'nın sonlanmasına kadar Türkiye'nin Hazar Havzası ülkeleri ile doğrudan bir kara bağlantısı (Azerbaycan yoluyla) bulunmamaktaydı. Dolayısıyla Türkiye'nin jeostratejik rolü, Kafkasya ülkeleri ile geliştireceği ticaret hacmini yok saymamamızı gerektirmektedir. Aynı zamanda uluslararası sistemde etki kapasitesi yüksek bir ekonomik güç olan Çin'in Kuşak-Yol Projesi ve Lapis Lazuli koridoru için Azerbaycan'ın konumu, istikrarı ve güvenliği Türkiye'nin bu proje ve koridorlardan elde edeceği kazanımlar hesaba katıldığında elzem görünmektedir. Merkezi Bakü'de bulunan TRACECA (Avrupa-Kafkasya-Asya Ulaştırma Koridoru) da bu denkleme dahil edilmelidir. Bunlara ek olarak savaşın sonrasında Zengezur Koridoru'nun ulaşım adına bir alternatif oluşturabilecek bir rota şeklinde ortaya çıktığı görülmektedir. Bu proje, Türkiye'nin

²³ Türkiye'nin bölge ülkeleriyle olan ilişkilerindeki en önemli dönüm noktalarından birisi 19 Ağustos 1991 tarihinde Gorbaçov'a yapılan darbe girişimidir. Bu girişim, bölgedeki Orta Asya liderlerinin SSCB'nin dağılmasının çok uzak olmadığını görmesiyle ve diğer ülkelerle ilişkilerinde ileriye dönük bir perspektif kazanmalarıyla sonuçlanmıştır. Türkiye ise SSCB'nin dağılmasıyla birlikte bağımsızlıklarını kazanan cumhuriyetlerle olan ilişkilerini geliştirme yoluna gitmiştir (İnaç ve Aghazada, 2023: 19-20).

Asya ile Avrupa arasında bir transit ülke olma avantajını kullanabileceği, ticari maliyetlerden tasarruf edip sürat kazanabileceği ve güvenli bir şekilde ticaret hacmini genişletebileceği bir rotadır (Halilzade ve Demirer, 2022: 399-401).

4.5. Sınır Komşuları

II. Karabağ Savaşı'nda Türkiye'nin jeostratejik rolü, sorunun yaşandığı bölgedeki ülkelerle sınır komşusu olmasından dolayı önemli bir paya sahiptir. Türkiye'nin Azerbaycan'a verdiği destek sonrasında gelen Azerbaycan zaferi ile Türkiye'nin bölgedeki nüfuzunda bir artış olması kaçınılmaz olmuştur (The Guardian, 2020). Bölge, Türkiye'nin sınır komşusu olan ve tıpkı Türkiye gibi eski bir imparatorluk olan İran tarafından da Rusya Federasyonu-Türkiye-İran üçgeninde bir tampon bölge olarak görülmektedir. Transkafkasya'ya dahil olan bölgenin, Azerbaycan'ın eline geçmesiyle birlikte Asya'daki Türkistan bölgesiyle Türkiye'nin birleştiği "boğaz" olarak İran ve Rusya Federasyonu'nun nüfuz alanını Türkiye'ye göre daraltma potansiyeline erişmiştir (Syundikov, 2021: 135-136). Türkiye'nin Azerbaycan'a verdiği destek, Ankara'yı Moskova ve Tahran ile karşı karşıya getirebilir. Ancak mevcut konjonktürde devam eden Rusya Federasyonu-Ukrayna Savaşı, Moskova'yı; Ankara ile siyasi ve diplomatik bir anlaşmazlığa düşme konusunda kısıtlayıcı bir etkidir. Nitekim günümüzde Rus hükümetinin yaptığı açıklamalar, Türkiye ile işbirliği arzusunda olduklarını gösterir niteliktedir.²⁴ Türkiye'nin bölge politikaları arasında komşularla istikrarlı/barışçıl ilişkiler geliştirme ve bölgesel işbirliği olmasıyla birlikte Ermenistan ile de yıllardır süren olumsuz ilişkileri sonlandırabileceği ve söz konusu bölgesel refahın yaratılmasında bir ortaklık kurulabileceği görülmektedir.²⁵ Ancak jeostratejik açıdan en önemli unsurlardan biri, Karabağ'ın Azerbaycan kontrolüne geçmesiyle birlikte Türkiye'nin komşularıyla veya komşularının topraklarında gelişen terör örgütleriyle gerçekleştirebilecek olası çatışmalarda savunma hattının uzamış olmasıdır. Ermenistan'ın Türkiye'deki doğu sınırına yönelik eleştirel tutumu, Karabağ bölgesini kaybetmesiyle birlikte Ermenistan-Türkiye ilişkilerine zorunlu olarak pozitif bir etki bırakabilir. Rusya Federasyonu'ndan beklediği siyasi ve askeri desteği bulamayan Ermenistan, yine zorunlu olarak sınır komşusu Türkiye ile ilişkilerini geliştirebilir. Böylelikle Türkiye'nin Asya'ya açılan sınır komşularıyla yaratılacak olan bölgesel bir barışçıl alan, jeostratejik anlamda yukarıda belirtilen ticari, coğrafi ve enerji temelli ilişkileri geliştirip Türk dış politikasında bir manevra alanı yaratabilir.

5. Sonuç

Strateji yalnızca harplerden faydalanmak değil, politik amaçlar adına alet çantasında var olan araçlarla bir harmoni eşliğinde çıkarları elde etme sanatıdır. Jeostrateji ise stratejinin dizaynında kullanılan en önemli unsurlardan olan coğrafyanın merkeze alınmasıyla ortaya çıkmaktadır. Bu çalışmada jeostratejinin iki boyutlu sistematik dizaynında karasal mekanda ve devletler düzeyinde bir analiz gerçekleştirilmiştir. Bu analiz, II. Karabağ Savaşı'nda Türkiye'nin jeostratejik rolünü irdelemiştir. Karabağ sorunu, uluslararası ilişkilerde görece yeni sayılabilecek bir sorun olmakla birlikte özellikle 19. yüzyıl ile temelleri atılmış ve Soğuk Savaş'ın son dönemlerinde şiddetli çatışmalara sebebiyet vermiştir. I. Karabağ Savaşı ile birlikte Ermenistan kontrolüne geçen Karabağ bölgesi, Doğu ile Batı medeniyetleri arasında bir geçiş bölgesi, dağlık yapısı ile doğal bir barikat ve barındırdığı enerji kaynakları ve rotalarıyla jeostratejik anlamda kritik bir coğrafyadır. Ermenistan'ın 2020 yılına kadar işgal altında tuttuğu bölge, Türkiye'nin jeostratejik bakış açısını yakından ilgilendirmektedir. II. Karabağ Savaşı ile tekrar Azerbaycan kontrolüne geçen bölge, bu savaşın icrası ve Azerbaycan zaferi ardından getireceği potansiyel avantajları bağlamında Ankara perspektifinden irdelenmiştir.

Jeostratejinin karasal unsurları; kara savaşını etkileyen stratejik hamleler, enerji kaynakları ve erişim güzergahları, ticaret hacmi ve rotaları, coğrafi açıdan stratejik noktalar ve sınır komşuları kategorizasyonu

²⁴ Bkz. <https://www.bbc.com/turkce/articles/c4n62del03jo>

²⁵ Bkz. <https://tr.euronews.com/2021/10/26/erdogan-dan-erivan-a-normallesme-sart-once-baku-ile-iliskileri-iyilestir>

ile açıklanmıştır. İlk olarak Türkiye'nin SİHA/İHA teknolojisi başta olmak üzere askeri kuvvetlerinin kullanım şekli, savaşın Azerbaycan lehine sonuçlanmasında büyük bir rol oynamıştır. Bu rol, Türkiye'nin elde edeceği somut stratejik kazanımların yanında Türkiye'nin siyasi etki kapasitesini de artırmıştır. Geliştirdiği askeri teknolojiyi sergileyebilecek bir alan bulması ve bu alanın ulusal çıkarlara hizmet edebilecek bir harp alanı olması ise kazanımların eklektik bir yapıda gelişmesi sonucunu doğurmuştur.²⁶ Enerji kaynakları ve güzergahları ise Türkiye açısından enerji arzının karşılanması yanında Avrupa ile Asya arasında bir transit ülke olarak milli gelir kalemini artırmasını sağlayacak projelerin sürdürülebilirliği bakımından elzemdir. Bölgede halihazırda sürdürülen enerji politikasının güvenliğinin sağlanması ve yaratılacak yeni projelerle birlikte Türkiye adına stratejik kazanımlar sunma potansiyeline sahip olma özelliğiyle bölgenin Azerbaycan kontrolünde olması, Türkiye'nin dış politik çıkarına hizmet etmektedir. Doğu Anadolu'nun savunulmasında bir manevra alanı oluşturması, Asya'daki din, dil ve etnik köken uyumunun olduğu ülkelerle siyasi, ticari ve askeri bağlantılar oluşturulması ve Adriyatik ve Hazar özelinde Batı Asya politikasına yönelik coğrafi fırsatlar sunması bakımından ise II. Karabağ Savaşı, Türkiye'nin etkin politikasının varlığını coğrafyanın sunduğu stratejik noktalar bağlamında açıklar niteliktedir. Ticaret hacmi açısından verimli bir bölge olan Türkiye'nin ithalat/ihracat dengesini milli geliri pozitif yönde etkileyebilecek potansiyelde olan Karabağ, sunduğu rotalarla birlikte Türkiye'nin Hazar Havzası ülkeleri ile Azerbaycan üzerinden bir bağlantı kurmasını sağlamaktadır. Aynı zamanda küresel bir ekonomik güç olan Çin'in Kuşak-Yol Projesi gibi Asya-Avrupa rotasını izleyen projelerinde merkezi nitelikte olan Azerbaycan-Türkiye bağlantısının sağlanması, ticaret yollarının stratejik kullanımının verimini artırmaktadır. Sınır komşuları üzerinde ise bölgedeki nüfuzunu artıran Türkiye, II. Karabağ Savaşı'yla birlikte bölge ülkeleriyle işbirliği içerisinde bir refah alanı oluşturma stratejisinin önündeki coğrafi engellerden birini kaldırmış görünmektedir. Bütün bunlar göz önüne alındığında Türkiye'nin II. Karabağ Savaşı'ndaki (mevcut şartlar) jeostratejisinin (plan), dış politik çıkarlarını (amaç) gözetilen bir şekilde geliştirildiği söylenebilir. Hart'ın tavsiyesine uyma gayretinde görünen bu tutum, coğrafyanın stratejideki belirleyiciliğini kanıtlar niteliktedir.

Finansman/ Grant Support

Yazar(lar) bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

The author(s) declared that this study has received no financial support.

Çıkar Çatışması/ Conflict of Interest

Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.

The authors have no conflict of interest to declare.

Açık Erişim Lisansı/ Open Access License

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC).

Bu makale, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) ile lisanslanmıştır.

Kaynaklar

- Akıncı, A. ve Kaba S. G. (2023), Kafkasya'nın Jeopolitik Önemi: Dağlık Karabağ ve Zengezur Koridoru Örneği. *Ekonomi İşletme Siyaset ve Uluslararası İlişkiler Dergisi (JEBPIR)*, 9(1), s.88-106.
- Betts, R. K. (1997), Should Strategic Studies Survive. *World Politics*, 50, s.7-33.
- Cebotari, S. ve Budurina-Goreacii, C. (2021), Geostrategy: Theoretical Conceptual Approaches. *Politologie*, 3(94), s.10-23.
- Cheterian, V. (2018), The Uses and Abuses of History: Genocide and the Making of the Karabakh Conflict. *Eupore-Asia Studies*, 70(6), s.884-903.

²⁶ Zira bu caydırıcı güç, acı vermenin yanında yalnızca bunu yapabiliyor olma yeteneğini doğurmaktadır. Bu yeteneğin varlığı, acı vermek gibidir. Bkz. Thomas Schelling, *Arms and Influence*. New York: Yale University Press, 1966, s.1-3. Ayrıca bkz. Lawrence Freedman, *Strateji: Bir Tarih*. İstanbul: Alfa Basım Yayım, 2019, s.296.

- Choucri N., Ross D. S. ve Meadows D. L. (1976), Towards a Forecasting Model of Energy Politics: International Perspectives. *Journal of Peace Science*, 2(1), s.97-100
- Clausewitz, C. V. (2020), *Savaş Üzerine*, (Çev.: E. Yıldız), Ankara: Gece Kitaplığı.
- Çelikkpala, M. ve Veliev, C. (2015), Azerbaycan-Gürcistan-Türkiye Bölgesel İşbirliğinin Başarı Örneği. *CIES Policy Brief*, 3, s.1-24.
- Daniels, R. V. (1990), Gorbachev's Reforms and the Reversal of History. *The History Teacher*, 23(3), s.237-254.
- Detsch, J. (2021), *The U.S. Army Is Using the Nagorno-Karabakh Conflict to Study Drone Warfare*. Foreign Policy, Retrieved from (14.11.2023). <https://foreignpolicy.com/2021/03/30/army-pentagon-nagorno-karabakh-drones/>.
- Evans, G. ve Newnham, J. (1998), *The Penguin Dictionary of International Relations*. London: Penguin Books.
- Fraser, N. M., Hipel, K. W., Jaworsky, J. ve Zuljan, R. (1990), A Conflict Analysis of the Armenian-Azerbaijani Dispute. *The Journal of Conflict Resolution*, 34(4), s.652-677.
- Freedman, L. (2019), *Strateji: Bir Tarih* (5. Baskı), (Çev.: B. Çorakçı Dişbudak ve T. Belge), İstanbul: Alfa Basım Yayım.
- Gyorgy, A. (1943), The Geopolitics of War: Total War and Geostrategy. *The Journal of Politics*, 5(4), s.347-362.
- Halilzade, V. ve Demirer, H. A. (2022), Türkiye'nin Kafkasya'daki Enerji İşbirlikleri Bağlamında I. Karabağ Savaşı'ndan II. Karabağ Savaşı'na Değişen Politik Tutumu. *Akademik Hassasiyetler*, 9(20), s.377-409.
- Hart, L. (2015), *Strateji: Dolaylı Tutum*, (Çev.: Selma Koçak), İstanbul: Doruk Yayınları.
- Hensel, P. R. (2000), "Territory: Theory and Evidence on Geography and Conflict" in John A. Vazquez, ed., *What Do We Know About War?* New York: Rowman ve Littlefield.
- Ismailzade, F. (2011), The Nagorno-Karabakh Conflict: Current Trends and Future Scenarios. *Istituto Affari Internazionali (IAI)*, IAI Working Papers 11-29, s.1-11.
- Kane, T. M. ve Lonsdale, D. J. (2016), *Çağdaş Stratejiyi Anlamak*, (Çev.: A. T. Büyükonat), İstanbul: Doruk Yayınları.
- Kasapoğlu, C. (2020), *Turkey Transfers Drone Warfare Capacity to Its Ally Azerbaijan*. Retrieved from (13.11.2023). <https://jamestown.org/program/turkey-transfers-drone-warfare-capacity-toits-ally-azerbaijan/>.
- Kasım, K. (2001), Başlangıcından Barış Sürecine Dağlık Karabağ Çatışması. *Ermeni Araştırmaları Enstitüsü*, Sayı: 2 (Haziran-Temmuz-Ağustos). <http://www.eraren.org/index.php?Lisan=trvePage=DergilerIcerikveIcerikNo=217> (Erişim Tarihi: 7. 11. 2023).
- Kınık, H. ve Çelik, S. (2021), The Role of Turkish Drones in Azerbaijan's Increasing Military Effectiveness: An Assessment of the Second Nagorno-Karabakh War. *Insight Turkey*, Fall 2021, 23(4), s.169-191.
- Kumkale, T. (2019), *Türkiye'nin Güney Kafkasya'daki Rolü*. <https://www.circassiancenter.com/tr/turkiyenin-guney-kafkasyadaki-rolu/> (Erişim Tarihi: 15.11.2023).
- Lütem, Ö. E. (2007), Karabağ Sorunu, (Ed.: Ö. E. Lütem), *Ermeni Sorunu Temel Bilgi ve Belgeler*, s.265-294, Ankara: Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları.
- Machiavelli, N. (2018), *Savaş Sanatı*, (Çev.: A. Tolga), İstanbul: Say Yayınları.
- Mackinder, H. J. (1904), The Geographical Pivot of History. *The Geographical Journal*, 23(4), s.421-237.
- Marshall, T. (2019), *Coğrafya Mahkumları* (4. Baskı), (Çev.: Mert Doğruer), İstanbul: Epsilon Yayınları.

- Melander, E. (2001), The Nagorno-Karabakh Conflict Revisited: Was the War Inevitable? *Journal of Cold War Studies*, 3(2), s.48-75.
- Nye, J. S. Jr. ve Welch, D. A. (2021), *Küresel Çatışmayı ve İşbirliğini Anlamak*, (Çev.: Renan Akman), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Özdemir, L. (2021), Dağlık Karabağ Meselesinde Değişen Gidişat ve Türkiye'nin Rolü. *Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(2), s.81-107
- Özdemir, Ö. (2020), *İHA ve SİHA Üretiminde Türkiye Dünyada Yükselen Bir Güç Mü?* <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-54533620>. (Erişim Tarihi: 13.11.2023).
- Palabıyık, M. S. (2007), Ermeni Sorununa Giriş: Başlangıçtan Lozan Antlaşması'na Kadar, (Ed.: Ö. E. Lütem), *Ermeni Sorunu Temel Bilgi ve Belgeler*, s.7-24, Ankara: Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları.
- Paşa, E. (2021), Karabağ Sorunu: Tarihi Gerçekler, Jeopolitik Çıkarlar ve Çözüm Süreci. *Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 7(1), s.192-215.
- Samadbaylı, T. G. ve Şeşen, E. (2023), İkinci Karabağ Savaşı'nın Türkiye, ABD ve Rusya Medyasına Yansımaları. *Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi İletişim Fakültesi Akademik Dergisi*, 2(1), s.1-19.
- Schelling, T. (1966), *Arms and Influence*. New York: Yale University Press.
- Schuman, F. L. (1942), "Let Us Learn Our Geopolitics." *Current History*, 2(9), s.161-165.
- Shaikh, S. ve Rumbaugh, W. (2020), *The Air and Missile War in Nagorno-Karabakh: Lessons for the Future of Strike and Defense*. Retrieved from (13.11.2023). <https://www.csis.org/analysis/air-and-missile-war-nagorno-karabakh-lessons-future-strike-and-defense>.
- Sputnik. (2021), *Azerbaycan: Türk Şirketleri Dağlık Karabağ için 3.8 Milyar Dolaylık Projeler Önerdi*. <https://sputniknews.com.tr/20211214/azerbaycan-turk-sirketleri-daglik-karabag-icin-38-milyar-dolarlik-projeler-onerdi-1051755384.html> (Erişim Tarihi: 21.11.2023).
- Suyundikov, S. (2021), Dağlık Karabağ Savaşı'nın Çözümü Bağlamında Türkiye ve Rusya. *Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 5(1), s.132-145.
- Tezkan, Y. (2005), *Jeopolitikten Milli Güvenliğe*. Ankara: Ülke Kitapları.
- The Guardian. (2020), *Nagorno-Karabakh Peace Deal Reshapes Regional Geopolitics*. Retrieved from (29.11.2023). <https://www.theguardian.com/world/2020/nov/10/nagorno-karabakh-peace-deal-turkey-russia-reshapes-regional-geopolitics>.
- Tovy, T. (2015), *The Changing Nature of Geostrategy 1900-2000: The Evolution of a New Paradigm*. Alabama: Air University Press.
- TUİÇ Akademi. (2010), *Kafkasya'da Kriz Bölgeleri: Karabağ Sorunu*. <https://www.tuicakademi.org/kafkasyada-kriz-bolgeleri-karabag-sorunu/> (Erişim Tarihi: 21.10.2023).
- Tzu, S. (2019), *Savaş Sanatı*, (Çev.: B. Satılmış), İstanbul: İndigo Kitap.
- Uhlig, M. A. (1993), The Karabakh War. *World Policy Journal*, 10(4), s.47-52.
- Vzglyad, A. (2020), *Which of the Turkish Generals Led the Attack on Karabakh*. Retrieved from (13.11.2023). <https://vz.ru/world/2020/11/12/1069822.html>.
- Wylie, J. C. (1967), *Military Strategy: A General Theory of Power Control*. Annapolis, Maryland: Naval Institute Press.
- Yılmaz, S. (2012), *Jeopolitik ve Jeostrateji*. Ankara: Kripto Yayınları.